

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Олександр Міщенко

БЕЗКРОВНА ВІЙНА

Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на
Полтавщині

КИЇВ 1990

БЕЗКРОВНА ВІЙНА

*Частенько наші батько на різдво читали Біблію. Дочитаються, було, до того місця, де про безкровну війну писалось, і не можуть пояснити, що воно таке — безкровна війна. А коли голодовка в тридцять третьому нагрянула, батько пухлі лежали в ліжкові, помирили,— підкликали усіх до себе і сказали:
— Оце вам, діти, і є безкровна війна...*

(З розповіді Ганни Андріївни Дорошенко,
1914 року народження, с. Красносілля)

ТОЙ, ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ...

Молодий український письменник Олександр Міщенко, мій земляк, записав свідчення тих, кому довелося пережити голод 1933 року.

Нелегко читати ці гіркі, тужливі записи з народних уст. Нелегко ще й тому, що йдеться про наші рідні полтавські краї, про знайомі, до щему близькі села й хутори, звідки в нашу семирічку приходили шкільні твої друзі й товариші, з якими разом було пережито безмірне горе народного лиха, на власні очі бачено було те, від чого й сьогодні терпне душа.

Перед нами свідчення епохи, записи документальні, яким немає ціни. Як сталося, що без стихії, без засухи, без іноземного нашестя все те могло сподіятися на нашій хлібородній Україні, яка ще недавно була житницею Європи?

Розміри катастрофи впродовж десятиріч уперто замовчувались. Робилося все, щоб приховати правду, щоб світова громадськість не дізналася про справжні масштаби трагедії, і намуштрована пропаганда діяла небезуспішно; багато людей на Заході так і не могли збагнути, що воно там сталося, на тій екзотичній Україні?

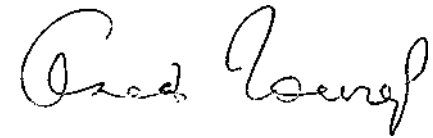
Нині ми знаємо, що то було. Був голод, штучно зорганізований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу — народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди вчувався прихований опір і затаєний сепаратизм. Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих утрат, коштував нації мільйони й мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих.

«Безкровна війна» — так назвав свої записи автор, назвав, мені здається, вдало, адже то була справді безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирною й цілком безневинного. Вирішено було голодом виморити його, винищити розбратом, вороженечю, розруйнувати спільність людську фізично й духовно. Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним- дия-

вольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність, натомість насаджуючи всюди режим терору, сіючи страх, підозри, розпалюючи ненависть і жорстокість таку, що й досі суспільству дається взнаки.

Та ось, нарешті, відкривається світові правда. Нечуваний за своїми масштабами злочин тоталітарного режиму, що його було вчинено проти народів, нині сприймається як злочин проти всього людства. Кожен факт, кожне свідчення народне має бути збережене в пам'яті поколінь. Спільними силами громадськості карбується те, що не повинно зникнути в небутті. Серед численних публікацій, які з'являються сьогодні в журналах, на сторінках газет, виходять окремими виданнями, сподіваюсь, не загубляться й записи Олександра Міщенка, його сумлінна синівська праця. Хто ще цього не зробив, ідіть, записуйте кожне слово, кожну оповідь від людей, чудом уцілілих!

Адже сьогодні спільно, і старшими й молодими, пишеться на Україні — за покликом совісті — книга великого народного болю, книга, що й до нащадків перейде як грізне свідчення, як прокляття сталінщині, як реквієм по незліченних людських жертвах, так немилосердно, так безневинно вигублених на очах цивілізованого ХХ віку.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Можливо, тема голоду на Україні сьогодні стала модною. Мене це не відлякує, бо рухаюсь не хапливим почуттям мілкої злободенності, а болем і любов'ю до землі, де народився. Я записав розповіді людей, що волею долі вціліли. Це свідки з Бреусівки, Винників, Красносілля, Новоселівки, Олександрівки, Хмариного, Чечужиного. Села об'єднані зараз в колгосп «Ленінський шлях».

Кажуть, коли пізнаєш краплю, можеш довідатися про будову океану. В цьому є свій сенс. У моєму чорноземному полтавському степові, мабуть, як ніде, віддзеркалилося загальне лихо, коли сталіністи затіяли насильницьку колективізацію, вичавлюючи з селян усе істинне і святе. «Розкуркулювали» навіть тих, у кого були пара волів чи пара коней, десятина землі і дванадцять-п'ятнадцять душ сім'ї. Забирали останній глечик квасолі чи проса, що були приховані під піччю чи в пічурці, висилаючи в краї соловецькі і смертоносні. Навіть старця, як це було в Чечужині, «зарахували в куркулі» і прирекли на голодну смерть його та доньку...

Покоління, що грядуть, по-новому і глибше зрозуміють безкровну війну-голод, яка забрала в могилу мільйони й мільйони людей. Зрозуміють на основі фактів і тієї безстрашної правди, яку ви, добрі люди-пенсіонери, повідали мені, повідаєте іншим. Але є ще ті (їх було мало), хто відмовлявся розповідати: а раптом старі часи повернуться?.. Хтозна-що тоді вийде?.. Боляче мені за цих людей із заячою душею.

Кажучи словами Андрія Платонова, я вірю: ми зможемо жити тим вищим життям, яке нам безмовно заповідали мертві, і тоді заради їх вічної пам'яті треба виконати всі їх надії на землі, щоб їх воля здійснилась і серце їх, переставши дихати, не було обдурене; мертвим нікому довіритися, крім живих, – і нам треба так жити тепер, щоб смерть наших людей була виправдана щасливою і вільною долею нашого народу і тим була виправдана їх погибель.

Олександр МІЩЕНКО

БРЕУСІВКА.

ЩО ПЕРЕЖИВ...

Було у мого дідуся п'ять дочок і сім хлопців, шість десятин земельки та жатка. І зробили з дідуся куркуля. «Буксири» * хату розваляли, дідуся, бабусю на Урал поправили. Везуть їх на ходові, а мачуха злорадіє:

– Федорець, Іване, гляньте, он ваших куркулів кудись прогорять...

Ми на дорогу вибігли – цілий караван хур, охоронці по боках на конях з гвинтівками. Дідусь зв'язаний вірьовками, бабуся коло нього сидить згорьована. Просить вона їздового:

– Зупини, синок, я внучаток поцілую.

їздовий зупинив. Ми з Ванею обняли бабусю, дідуся, поцілувалися, і поїхали вони у далеч далеку...

А в тридцять третьому налетів страшетильний голод. До нас у двір три підводи в'їжджає, а на них двадцять вісім чоловік з піками залізними. Махуча квасольку мені швиденько під спину тиць (ми її на горищі в смітті навибірали). Коли це Черкас Іван вбігає і матюхом на нас:

– А чого це ви й досі не повиздыхали!.. – мене з припічка стягує. Квасолька випала додолу, а Черкас:

– Так ось чого вони й досі живуть...

Слава богу, шкуру конячу не знайшли підлаханкою. Ото ми її відрізали потроху, кидали у воду, кип'ятили, і такий суп виходив добрий, що я вам кажу.

Доховалися ми до того, що вже не залишилося нічого. Зима лютує, ми в школу ходимо, щоб не так голод розморював. Прийду на уроки – бачу Малик помер за партую; Яшенко. Куди тих учнів мертвих подіти, як у них вже й батьків немає... Вчитель Яків Петрович Олексієнко порадив нам укинути їх в колодязь запустілий, що біля школи. Вки^нули. А учні мруть і мруть. Вже третини не стало, то вчитель сказав тоді в школу не приходити.

Була така хата в селі, що тринадцять душ у сім'ї, – всі вимерли. Померли і два моїх двоюрідних брати-вчителі. Нас на початку порятовувала кукурудза, яку в попелі сховали, а потім переховали в сусідську хату-пустку і замурували в печі. Зверху соломи рогаць поклали, начеб топилося і так захоллоло...

* «Буксири» (від рос. «буксировать») — це ті люди, які вилучали у селян «надлишки».

Голод тиснув і тиснув. Батько приманив нас у Дніпропетровськ поїхати. Які в нас ноги пухлі були, текло з них, а доїхали. Опинились посеред міста, він нас поцілував і, ледве не плачучи, попросив почекати, а сам кудись пішов. Вже майже з очей зник, а ми йому гукаємо:

– Татку! Татку, куди ж ви? би, не кидайте нас... В ту хвилину міліціонер десь взявся:

– Де ваш батько? — питає.

– Батько он туди пішов... — показуємо рукою.

Міліціонер свистком засюрчав, і батько повернувся.

– Твої діти! — пригрозив міліціонер наганом.

– Мої.

– Ти що — кинув їх, паразите?

– Ні, я в нужник бігав.

– Дивись мені... — вже м'якше мовив міліціонер і пішов своєю дорогою.

А батько нас обняв і каже:

– Поїхали, дітки, вдома будемо помирати... А вдома батько звертається до мачухи:

– Поїду я, Васько, в радгосп, може, кухарем улаштуюся чи хліб пектиму. — І зник.

Нема його день, нема два. А ми коло свинарника збирали осердя качанів і товкли, щоб спекти з них млинців. Та ось і качанів тих не стало. Повертаємося до хати — вона зачинена на замок, і ніхто не пускає. То ожереди соломи стали нам за житло. Було сидимо, соломку дрібну пересіваємо, і де-не-де мишіна попадеться, з неї й складався наш поїдок. Згодом прогрібали в ожереди дірку й спали. Ніч мине, друга — знову до хати. Прийдемо:

– Мамо, відчиніть! Дайте нам хоч по п'ять кукурудзинок. — Не відчиняє мачуха.

А то якось лежимо ми з Банею в соломі, коли чуємо — шелестить щось. Швиденько посхоплювалися, давай прогрібати. Де шелестіло — гніздо їжаків. Забираємо ми тих їжаків з соломи, ховаємо в пазуху. Ваня мене в село посилає:

– Біжи по сірники!

Забіг у хату — самі мерці лежать. Те — в сінях, те — на лежанці, а те — з печі голову схилило. Я сірники вхопив на карнизі і хутенько з хати до Вані. Запалили солому, їжачка у вогнище, обшмалити голки, і Ваня цього їжачка пополам розірвав. Ми його з'їли, ще й пальці пооблизували. А решту їжаків у шаплик сховали. З місяць цю знахідку їли. Вже надворі тепліло. Будяки почали рости, трава зеленіла. Ми вчашали в гайок, де селились гави, кібці, сороки. Крашаночки на деревах драли. Надерем крашакочок, у якомусь

дворі візьмемо жерстину і яєшню пражимо. Коли й крашанок не стало, пішли до дядька Андріяна, що край хутора жив з дружиною і дівчинкою малою. Заходимо в хату — тітка Тетяна на лежанці сидить, Андріян — на табуретці. І такий запах густий у хаті, ніби вишкварки з печі витягли. Надихатися не можна. Тут Андріян як озвірів:

— Ви що тут забули, щенята! — хотів за рукав мене вхопити. Ваня крикнув: «Тікаймо!». Ми хода. Прибігаємо в хутір до «буксира» Каплєня. Розповіли йому про все... Каплєня ше «буксирів» з собою прихопив, і пішли до дядька Андріяна. Виявляється, у нього в казані чотирирічна донька варилася. Забрали «буксири» Андріяна й тітку Тетяну в район, і по сей день їх ніхто в селі нашому не бачив.

Нам з Банею повезло, бо дістали ми ножиці, лист (у хатах пустих усе було). В степу почали прокльовуватися житні колосочки, то ми підсмажимо їх і їмо. А ще бруньочки на вишнях споживали. Акація зацвіла — взагалі добре стало. Спали в степу, в будяках густих. Я під Ваню ховався подалі, бо здавалося, що мене вовки з'їдять... А то надумали піти в радгосп, де батько кухарем хотів улаштуватися. Може, хоч тістечка сирого попробуємо. Увійшли в безлюдний хутір Дрищі, де багатих розкуркулили. Аж бачимо дядька нашого рідного, коло клуні задубілого. Бік вже собаки виїли. В радгоспі батька не було. Казали, він десь у Гринях, у другому селі. Але й там його не знайшли. Зголодніли ми в дорозі, що і сил не було йти, та нас один дядько двома горобчиками підрятував, які він у хатах-пустках ловив.

Колоски наливалися вже впівзернини. Голова колгоспу Пиріг сказав людям: хто живий лишився, збирайте вимерлих в одну могилу. І стягували мертвих як могли — через-сідельником, за ногу, за шию. В гарби вантажили і в захарівський колодязь, що біля школи, вкидали. І Андріянів колодязь глибиною тридцять три метри наповнили трупами так, що й ноги стирчали.

Такий був голод. Розповів небагато, але те, то пережив...

*Хміль Федір Федорович,
1923 рік народження.*

ЗА ВСІХ КАРНАУХІВ ПЕРЕСТРАЖДАЛА

Зібрали в двадцять дев'ятому році сходку, і там був мій чоловік; (за дітьми мені було не до сходки). Повертається він додому і каже:

— Люди пишуться в Т-СОЗ'и *, і я буду писатися. Хто раніше запишеться, того не розкуркулюватимуть.

А батька мого ще з тридцятого року на Урал вирядили, то знали вже, що таке розкуркулювання.

Записався чоловік у земельне товариство. Що буде, те й буде. І послали його в Козельщину на якісь курси. Видали костюма, чоботи. І згодом став він на конюшні хазяйнувати. Ось він вправляється коло коней, і приходить посеред ночі Василь Тараненко. Забіяка був несусвітний. Набрив самoprавляю пшениці, проса на спільному току і бере коні, щоб перевезти. Чоловік не дає. Каже, не можу я піти проти совісті, раз мені люди худобу доручили. А Тараненко його штурх-штурх з усієї сили, ще й погрожує:

— Не забувай, чию ти дочку держиш... Дивись, і тебе на Урал поправлять.

Невдовзі до нас приїхали три підводи... «Буксири» повиносили все з хати, візці з хліва вигнали, прив'язали корову до підводи. А з нами тоді ще зовиця жила. Вона заміж не виходила. І таке з нею зробилось, наче вона з розуму зійшла. Кричить-голосить на все село:

— Діждалися, діждалися, що Никаноровну (тобто її) заміж віддають...

У клуні закрам був великий. Чоловік просить, щоб залишили, то будуть дошки на труну. Не залишили... І з погребя солене-квашене все забрали.

Це було третього березня, по-гтарому. Я не забула. Живемо УМ отак до настання тепла. Сергій мій пішов працювати в Лутовинівку. Там пайки видавали. Він, справді, щосуботи поиносив чогось їстівного. І ось субота настала, а його нема. Я спитала у племінника Івана, де він?

— Е, — каже Іван, — дядько Сергій вже не дійде. Ослаб..., Я тоді скоренько до нього на порятунок. А в мене вже теж ноги пухлі, тече з них. Коло Громової, де була хата розкуркулена, він конюхував. Приходю — а він тягне воду цебером дерев'яним. Тягне, тягне, а сил нема той цебер витягти. Підбігла я, допомогла йому та й кажу:

— Ходім, Сергію, додому, та якось воно буде...

А він каже, буду чекати благодиря. Ось він прийде —

Товариство спільного обробітку землі.

тоді. Помогла я води натягати коням, увійшла в хату і бачу там драчку. Хлопці об ту драчку овес подеруть і на залізній піщі водяники печуть. Сергій похвалився, що в нього в торбинці є вже напечені, щоб дітям понести. Водяники наполовину з вустюками були — гострі та колючі. А в діток кишки ніжні. Не схотіла я їх брати, бо ще помруть мої дітки.

Відправила я свого Сергія, щоб не помер, у лікарню. Він там лежить, а я бігаю по хутору, скрізь роблю. Там те зароблю, там те. Тоді наскладала грошенят, купила сметани й пішла Сергія провідувати. А лікар:

— Забирайте, жінко, вашого чоловіка, бо він дуже слабкий...

Але куди я його заберу, як у мене троє дітей пухнути з голоду почали. І пішла сама додому. А в суботу, бачу, дубас Сергій з ціпком до хати, бо з лікарні вигнали. Просить він повести дітей до церкви, щоб вони поговіли. Каже, ми всі помрем. Тільки не разом. Ще попросив, щоб я більше вдягачку — спідницю, кохточку і хустку — на буряк чи картоплю не міняла, бо нічого буде на смерть одягти. Я його послухалась. І ось неділя. Найменше дитинча на руках несучи, двійко поруч ідуть. За руки взялися й до церкви поспішаємо. Поговіли ми, а тоді повели дітей у лікарню, щоб лікар перевірів, скільки їм ще жити зосталось. Лікар каже, щоб я вариво варила з терну і давала, бо коли не буду давати, нападе дизентерія, помруть мої діти. Поверталися додому, а вже слабкість така, що наче й не дійдемо. З базарю йшла одна жінка новоселівська — спасибі їй, царство небесне, — з кушина кисляку дала. То я дітей напоїла, сама пийнула, і сили додалось. Дорога раніш вела з Новоселівки на бондарівський хутір, і край дороги пшениця росла. Колоски якраз затверділи. Нам'яла я колосків, а діти обступили, як курятка, і зерно їдять. Пройдемо трохи і знову зерня їмо. Отак до Костівського ставка, мабуть, разів чотири присідали. Коли це ще до села не діходимо, назустріч зовтпія Ника-норовна:

— Сергій твір помер, Одарко! — кричить.

Стали сусіди обмивати Сергія, а я пішла до благодиря. Копачі сиділи коло клуні, на сонечку в карти грали. Я плачу, що чоловік помер, аби яму викопали. А вони:

— Чого ми до тебе йтимемо, як у тебе їсти нічого...

Отак я й пішла ні з чим. І згадала про Василя Карнауха, кума. Царство йому небесне. Я колись була на базарі і бачила, що він яму ходив копати на якусь бабусю. Поміг кум Василь мені в горі, і отак поховали мого Сергія. Але

жити треба, бо ж троє діток. Пішла я в Кобеляки, аби щось на отой одяг останній, що на смерть берегла, виміняти. Але в Хмарині перестріли мене сільрадівські пр-авітелі й повели під конвоем на буряк колгоспний. Сказали: «Тобі, Одарко, на совецькій землі залишиться 24 часа ходити, якщо буряк не прорвеш...» І сказали ще, що хату мою продадуть, бо я куркульський елемент. Ой, боже, що його робити. То такі іроди, що коли навріпилися — продадуть... Відробила я на буряках честь чесно. Не встигла в хату після роботи до себе ввійти — влітає у двір машина. Павло Сатана з кузова стрибас:

— Одарко, вибирайся! Я хату купив.

— А я куди з дітьми...

— То не моє діло.

Переночували ми в куми на долівці, а наступного дня переселили нас до покійних діда й баби Карнаухів, що померли в один день позавчора. Ще й батюшку підселили в хатину — Дем'яна Григоровича Шарого. Для людей він все дбав, останнім було поділитися, а його ще й у ноги пекли, щоб признавався, де в нього золото заховане.

І пішла я жалітися в Козельщину до Тарнавського, найбільшого начальника партійного. А він каже:

— Знаєте що, дорога моя жінко: тепер такий час, що ото хто на кого розсердився, склав бумагу, і вже чоловіка того безневинного можуть нізащо прибрати... Написав Тарнавський документа, щоб моєї хати не чіпали. Приходю я додому, а Ванько мій меншенький вже захолоня. Побігла я до куми, плачу, що мій Ванько вже не балакає і ледь-ледь теплий. Кума—спасибі їй, царство небесне (снарядом у війну вбило) — дала кисляку і сироватки, три крашанки. Нагодувала я Банька, і він до вечора вже загомнів і на ноги став.

Ятрівка ходила в колгосп, там кутю давали. Ванько було просить:

— Мамо, і ви йдіть у колгосп. Куті хочу...

Але ж не приймали мене в колгосп як куркульку, і що я могла сказати Ванькові.

Отак жила я, мучилась, поки головою колгоспу не став Андрій Олексійович Сергієнко, і прийняли мене в колгосп. Він — царство йому небесне — дуже гарний чоловік був. Казав, що коли б його раніше головою колгоспу призначили, він не допустив би, щоб я страждала. «Ти, — співчував він мені. — за всіх Карнаухів перестраждала...».

*Карнаух Одарка Василівна,
1906 рік народження.*

НА БАБИЧАХ І СЕРДЮКАХ

Колись я підрахував: на кутках Бабичів і Сердюків було вісімдесят хат. З цих хат голодовка забрала сто вісімдесят душ. Це тих людей, що лише я знав. У Вітчизняну війну з цих дворів не вернулося додому сімдесят п'ять душ. Отож виходить, що від різдва і до жннв у тридцять третьому році не стало з моїх рідних кутків майже втричі більше людей, ніж за п'ять років війни...

Що я скажу про свою сім'ю? Дід був круглим сиротою і вже подався був по світу як старець. Взимку замерзав і попросився до діда й баби Карнаухів переночувати. Вони впустили, і вийшло, що надовго. Хурделиця була надворі, собаки з будки не виженеш, а дід з раннього досвітку встав і по хазяйству порасться, хоч його і ке просили. І Кар-нау-хи так вподобали його, що всиновили. Невдовзі вони повмирали, земля залишилася його чотирьом дочкам і чотирьом синам, аж поки в 1932 році приїхав якийсь представник з району і розпорядився забрати у нас усе, що мали. Ще й наклали налог: тисяча карбованців. Заплатили — наступного дня загадали півтори тисячі. А вже платити нічим було, то усіх з хати вигнали. В мого батька тоді було вже дев'ять душ сімейства. Я ходив у сьомий, але мусив школу покинути й утік у радгосп «Козельщинський» працювати. Там трохи їсти давали, і я батька загітував туди. Він влаштувався стсь рожем коло комор. Якось привезли нам тухлової солонуватої кільки. І батька хвороба вхопила — різачка. Діло було в п'ятницю, а в неділю, навпроти понеділка, батько помер. Прибіг я додому, зайшов до родичів, тітки — вони одноосібно ж«ли, й кобила в них була. Приїхали в Козельщину — а тіла батькового нема. Хлопці, з якими я працював, сказали, що з лікарні ховали дванадцять чоловік в одній ямі. Стали загортати, а до них гукнули. І:о в радгоспі ще один якийсь мертвяк валяється. То Буз батько, і його, вкинули туди. Яма була неглибокою, і т?:-: зипало, що батько був зверху, сантиметрів на тридцять-сорок землею присипаний. Коло могили лежав батьків картуз старенький — ото я по ньому точно впізнав, що батько саме в тій ямі.

Відкопали ми батька і ідемо тією дорогою, що на Кобеляк іде. Обмили вдома, одягли, бо ж батько був лиш у якійсь дрантині. Це було 19 червня, а 17 червня помер мій дядько Грицько. Через два тижні помирає мій брат, наступного дня помирає бабуся, батькова мати, і ще один брат. Мене тоді не було вже вдома, а розповідали, що коли копали могилу бабусі, натрапили на дідусеву труну, Він помер

у 1929 році. Труна ще свіжа була, то й бабусю туди вкинули. Кола гукають, що помер ще один брат мій Лаврін. Поклали і його в дідусеву труну.

Не всі померли. Три сестри викріпили. А я пішов у кол-госп, де давали поливку. І не вмер.

*Проскурня Леонід Павлович,
1917 рік народження.*

«ПОЧЕКАЙТЕ, НЕ ЗАКОПУЙТЕ—ЩЕ ПІДНЕСУТЬ...»

Жило нас у хаті дев'ять душ. Батько й мати шили. І дещо у нас водилося. Була корівчина слабенька. Навесні тридцять третього року хліб закінчився, і батько їздив за харчами аж у Харків. Хлібина коштувала сто карбованців. Двічі вів з'їздив, а на більше грошей не стачило. В Кобеляці був торгсін, де за золото хліб у євреїв вимінювали. Покійна мама на сережки й обручку виміняли торбинку пшона й борошна. Трохи в нас буряків лишилося, то терли й давили сок, кукурудзу обминали. Стала достигати зелень—дядько Іван наївся огірків і помер. На грядках посадили ми з пів-відерця картоплі, на ранок дивимося на ту постать: картопля вирита і померлий на землі лежить. Чужий якийсь чоловік, не наш... Ми з батьком перенесли його до кладовища. Вирішили закопати по-людському. З Віктором. Іванком викопали яму, коли це сусідка Наталка Стомба гукає:

— Зачекайте, хлопці, Павло мій помирає...

Через годину його в ряднині принесли й укинули в яму. Стали засипати яму — гукає Федір Пурас, сусід з другого боку:

— Хлопці, зачекайте, дочка Оля померла...

І її вкинули.

Загортаємо, коли Софія Дубина гукає:

— Зачекайте, хлопці, моя кровиночка померла...

Ми й її в ту саму яму.

І так сім душ сховали.

Перед літом найдужче людей косило — і по десятеро, і по дванадцятеро в одній ямі закопували. Своїми очима бачив.

Ще згадується чомусь, як кобила в садку ситниківському ходила. Стара-стара, нікуди не годяща. На шию їй хтось почепив табличку, де було написано:

Ходжу-блукаю, СОЗ'у
шукаю. СОЗ'у не знайду
— На ковбаси піду...

Та, нарешті, дочекалися ми жнив. Перше достигало жито. Давай ми його підсушувати і зерно на жорнах терти та млинці пекти. Хто багато з'їсть — живіт роздувало, і помирала людина.

*Хохич Іван Дем'янович,
1919 рік народження.*

У мого дядька Петра Корнійовнча Нищити вилягло під голодовку вісім душ сім'ї. Як мухи вилягли. Дядька й бабусю сховали в труні, бо ще тесля Гаврило Пищита, родич наш, при силі був і зробив труну. Та ось і він помер. Викопали йому яму, а просять почекаати, не закопувати: помер Сашко Ляшевський. Молодий, здоровий такий парубок був. йому б ще любити дівчат і світу радіти... Привезли його конячиною, вмотаного в ряднині, поклали в яму під стіну напроти 'руни з Гаврилом. Ми в тон день поверталися з база-рю з Галькою Федчунівською. До неї Сашко гуляти вчашав. Коли чую по обідові, що й вона померла. А вона що зробила: продала хустку і купила квасу та кабачків. Потім напружила їх, стаканів три з лушпиною з'їла, квасом запила, її живіт схопив: посиніла враз, через годину й померла. То і її поверх Сашка вкинули. Отак вони й лежати залишилися у могилі навек-віки одне коло одного, наче обнявшись.

*Хейло Тетяна Іванівна,
1910 рік народження.*

«ДОВГИЙ ГОЛОД — КРАЩИЙ КОРОТКОГО...»

У голод ми різали кукурудзиння на січку, облуплювали соняшникові стебла, залишаючи осердя, і Марфуша й Паша цю суміш у ступі товкли. У татка ноги попухли, і він працювати не всилі був. І ось натовкли, соняшникове осердя в чашку зсипали, кукурудзиння — в миску. Гички нарвем, цвіту акації, бугили відтушимо, перемішаємо все з борошном і млинці печемо.

Яка радість була, коли тато піддужчали трохи і почали знову ковалювати. Йому давали двісті грамів хліба. Він

принесив його додому, клав на стіл і казав: «Нехай хлібець дітям буде...» А мама нас попередила не брати. «Татко наш працює,— пояснила вона.— Поки татка, поки й нас...» Ми вставали з-за столу, а хліб так і лишався нез'їденим.

Згадую сусідку Улиту. З голоду помер її чоловік. Семеро дітей теж одне за одним мерли. А раз вона приходить і питається в мого чоловіка, яке мені дитя лишити — чи Маню, чи Ваню, чи Андрушу?... Батько після цього не вважав її за жінку. Поряд з цією сім'єю жили Семен, Наталка і Палажка. Ходила я пирій рвати і зайшла до них у хату, а вони харчать дуже — при смерті. І коли померли Семен і його мати Палажка в один день, усі дивувалися, чому це сталося. Адже у них у відрі залишилося ще десять картоплин. Але ці люди були дуже економні. Завжди Палажка говорила: «Довгий голод — кращий короткого...».

І отак з їх сім'ї не лишилося нікого.

А ще часто перед очима зринають сусідка баба Ганна, що через дорогу жила, та її два хлопчики. Вони в кременчуцькому технікумі навчалися. Писав їй у листі старший Мишко:

«Мамо, якщо кабаки поспіли, розбийте кабак надвоє, кабачки виберіть, а половинки так привезіть у Кременчук. Ми їх тут спряжимо і будемо їсти. Тільки як приїдете в Кременчук, не йдіть до нас у гуртожиток. Ми вийдемо, заберемо на станції, бо ж ви босі, а з нас будуть сміятися...»

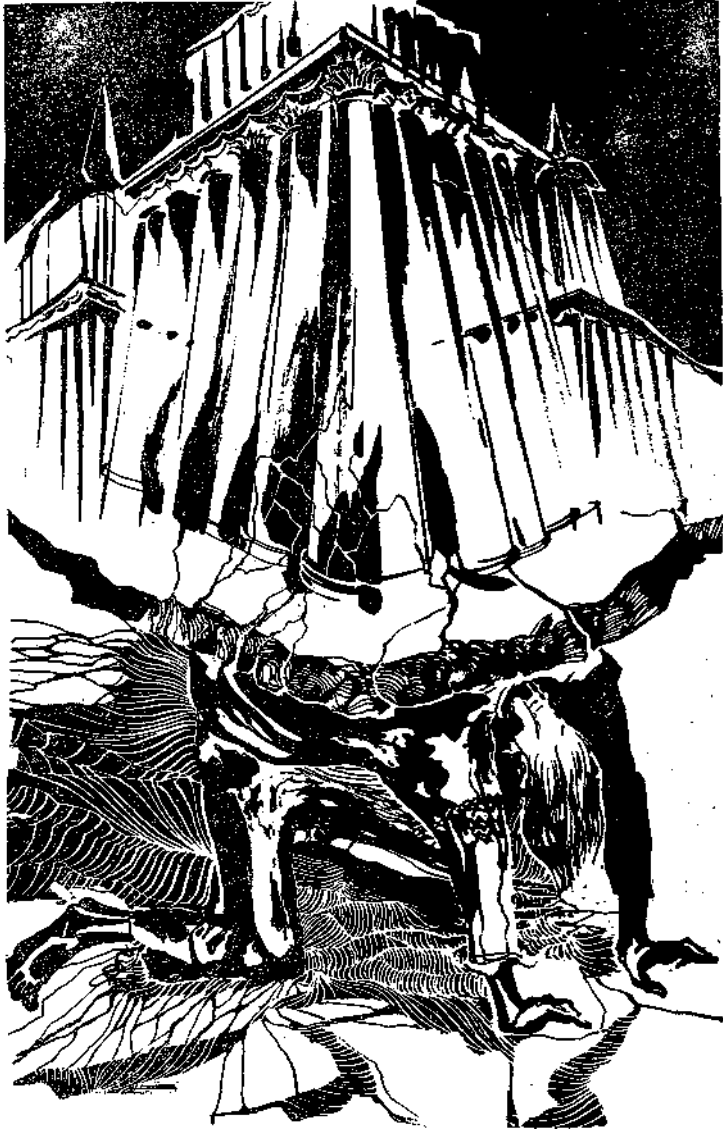
Мама, було, як субота, везе половинки кабака до дітей. А невдовзі опухла геть і померла. Сини навіть не знали, коли її сховали...

Неподалік жила Ліза Костівна Навроцька. У неї теж чоловік помер. Надворі хуртовина, цвинтар заметений. Не було вже кому яму копати. То Ліза Костівна витягла мертвого чоловіка в сні, обмотала кожухом і там він лежав... А через два тижні, коли перепинилася хуртовина, прийшли сусідки, винесли покійника надвір. У снігові прорили рівчак і засипали зверху. Навесні, коли почало розтавати, вовки знайшли труп і розтягли його на дрібні шматки...

Дубина Марія Андріївна,

1921 рік народження.

ПОМИРАЛИ ДІТИ...

У 1933 році я вчителював у Миргородщинській восьмирічній школі. Влітку при школі був організований дитячий майданчик. Колгосп дав центнер жита і 60 кілограмів гречаної крупи. На сорок п'ять дітей. Раз у день давали їсти — суп. Діти так ослабли, що їм постійно хотілося спати. У голодовку я вперше в житті побачив, як помирає дитина. Хлопчик біг на майданчик, аби поїсти, і впав. Коли я підбіг до нього і хотів підняти із землі, зрозумів, що він мертвий. Це був син члена ВЦВК України Рибалки Якова Степановича, який мав дуже велику сім'ю. На сесії, з якої він недавно повернувся, стояло питання про колгоспи і голосували, чи пора проводити колективізацію, чи рано. Він проголосував проти. І не встиг повернутися додому, як в його хаті влаштували обшук, забрали все до нитки й позбавили депутатства. Невдовзі Яків Степанович помер. Також помер ще один його син.

Коли почався навчальний рік, то діти на уроках сиділи сонні. Знань від них ми й не вимагали. Кожного дня по два-три учні в школу не з'являлися. У звідомленнях заборонялось писати, що та чи та дитина померла: робили помітку, що той чи інший учень вибув... Мабуть, ці звідомлення йшли у відповідні органи. З померлих дітей були і родичі мої — Миля Рибалко і Михайло. Сім'ю їх чомусь зроби́ли куркульською. Можливо, тому, що хату перекрили бляхою.

Ще ніколи не забуду, як я повертався з партійним повноваженням зі школи, а назустріч якийсь чоловік. Він ледве ногами володав. А повноважений на нього: «Куди плуганиш куркуляка...»

Отаке тоді робилось.

*Чепіжний Іван Юхимович,
1909 рік народження.*

Сім'я у нас була — батько, мати й четверо дітей. Щоб я рижила, батьки віддали мене дядькові Трицькові в село Ковальчик. Яюсь навесні, коли ледь сніг почав танути, йду я від дядька ліском і щось біле побачила в кущах. Ближче підійшла — мішок зерна. Розповіла про це мамі.

А мяма:

— Дитино, де пішли!

Набрала мама зерна в пелену з мішка, і ми пішли назад до хати. Довідався про це батько (інвалід він і в колгоспі

сторожував) —наказав не чіпати мішка. Такий чесний був: чужого й соломини в хату не візьме. Але мама потай при-несла той мішок, заховала. І так він у нас був. Мабуть, цей хліб куркуль, що недалеко від нас жив, заховав.

Найстарший брат Василь вже такий пухлий був, що коли наготували цього зерна і він поїв, то одразу помер. А не-вдовзі мамина сестра, що жила на Уралі, прислала посилку з борошном. Лише раз з нього млинців напекли, бо наступного дня хтось шибку у вікні витяг і вкрав те борошно разом з посилчаним ящиком. Через тиждень померли сестрички Надя й Катя. Мама й давала потрошку їм куті їсти, а все одно померли...

*Іванко Галина Порфирівна,
1921 рік народження.*

ПО БРЕУСІВСЬКОМУ КУЩЕВІ

У 1921 році був великий неврожай. По інших селах багато людей вимерло, а в Бреусівці — ні: була богадільня в хаті, де оце зараз пошта. Збудував її бездітний піп Григорій Шарий. Там готували й видавали обіди, і всі безпритульні, старики, сироти й ті, кому дома нічого було їсти, вряту-вались. Після цієї голодовки настав ленінський неп і жилося добре до організації колгоспів. А згодом почалася бурхлива колективізація. Заганяли людей у колгоспи, як овець у кошару. Сильні гоніння були. Хто не хотів, того забирали в тюрми, висилали на Північ, на Соловки, за Урал. По сер-дюківському хутору вислали Сердюка Луку Даниловича, Карнауха Дем'яна Дмитровича, Карнауха Василя Дмитро-вича, Іванка Петра Андрійовича, Іванка Антона Андрійовича, Чапалу Терентія. Сімей двадцять вислали. А вже проти 1932—1933 років і середняків переслідували. Така доля спіткала і нас. Батько був рахівником і здавав на кобеляцькій станції буряки. Повернувся додому, а його вже виключили з колгоспу. Наступного дня описали движиме й недвижиме майно, забрали все під мітлу. Навіть борошно з ночов дерев'яних, в якому мати наготувала тісто замісуювати. Корову взяли, порося, розкрили хату, сарай. Худоба була — забрали на колгоспні потреби. Почався голод, і люди так мерли, ніби весь світ заходжувався вимерти... Із сердюківського хутора в п'ятдесят хат вмерло шістдесят душ. У сімействі Сердюка Івана Лукича по-мерло сім душ, у Сердюка Якова Антоновича — шість душ. У нашій сім'ї померли батько й бабуся.

Згодом надійшла вказівка зверху, щоб приймати в кол-госп сиріт і тих, у кого не було батьків. І нас, чотирьох братів, теж прийняли. Працювали в бригаді, а там давали баланду. Тоді я молодий був, одразу силою зміцнів, і поставили мене копати ями для мерців. Викопаю яму, потім іду за мерцем. Поки повернуся, а в ямі вже душ дві-три лежить. Приблизно я з півсотні ям викопав. Бо інші люди то слабі були, то на постійній роботі у колгоспі трудились.

А під весну послали нас хвостики з торішніх буряків зби-рати і йшли ми повз клуньку. Зайшов у неї — там душ п'ять лежить мертвих: теж були послані буряки збирати, та не дійшли... Я впізнав Іванка Степана Петровича і Дяченко Саньку Іванівну. Було увечері в яку хату не зайдеш — по-кійник як не на долівці лежить, так на печі. А в одну хату заходжу: мати лежить мертва і п'ятеро маленьких дітей коло неї — еее, еее, еее — їсти просять... Одну дитину я побачив потім на похоронах, де був і батюшка (когось заможеннього ховали). На панахидку поставили три крашанки, так воно як кошеня накинuloся на крашанки, не обчищаючи з'їло. Я сам був наївся коржів з гречаної полови, а від різи — болі нестерпні: думав — помру. А то перед Першим травня поїхав я у Харків роботу шукати. Був саме мітинг. Аплодують усі, кричать «Ура!», «Хай живе великий Ста-лін!». А на вокзалі лежить як снопів людей мертвих. Під'їз-джає здорова крита машина, збирає їх. Потім заїжджає друга машина: ловлять тих, хто, може, з села чи бездомний, і в радгосп на роботу правлять. Побачив я, що смаленим пахне — утік звідти. А в колгоспі жнива почалися. Врожай добрий уродив. Я на полі коло молотарки й ночував. По два тижні додому не з'являвся. В нашому колгоспі був вальцо-вий млин, то намололи вальцовки й наварили галушок. Но-воселівський Петро Титекко не вважив — помер.

Усього по бреусівському кущеві з голоду померло 230 душ. У кінці тридцять третього року я працював у конторі, і число померлих підраховали. Число — точне.

Зараз, на схилі життя свого, я й досі не можу збагнути того страшного голодомору. Але й цього лиха ніби було мало: в 1937 році «чорний ворон» серед ночі забрав таких чесних хліборобів, як Малик Тимофій Семенович, Бабич Петро Іванович, Бабич Грицько Захарович, Педай Іван. Так вони й загинули десь у катівнях.

*Сердюк Трохим Трохимович, 1912
рік народження.*

ЗА УРАЛ НА ВИСЕЛКУ

Ходила я вже в третій клас, і загадали нам у школі зрізати бур'яни в пшениці. Але мені каже вчитель:

— Насте, ти йди додому...

— Чому?

— Вдома скажуть...

Повертаюсь я додому — мама плаче-голосить: Йосипа, Федора і Юхима прямо з поля, де вони скиргували солому, іагрештували і повезли на Козельщину. Ми думали, що їх потримають, потримають і відпустять. Але через тиждень і нам загадали: збирайте манаття — будемо відправляти... Я, пам'ятаю, встигла яблук нарвати, і повезли нас. Як же мама наша кричали від самої хати і до Солбниць, У Солоницях миру було—землі важко... Там тримали нас п'ять днів. Привезли також батька і старшого брата і повантажили в товарняк. Везли рівно місяць. Ані двері не відчинялись, ані неба не бачили. Віконечко й те дротом заграшоване. Довезли на місце у Кіровський район, на уральській станції розмістили в дощаних бараках... Там люди, особливо діти, мерли, як сніжинки навесні. Тіла їх попливли всі за водою в трунках, бо там не ховали в землі: копнеш штих — і вода, мілко дуже.

Невдовзі викликав батька в контору енгебіст і каже:

— Чого ти, дядьку, приїхав сюди з такою «кашею», тобто сім'єю?

— Як чого — мене ж вислали...

— Ех ти, хохол... Забирай свою «кашу» і їжджай назад. Нам спеціалісти потрібні.

Батько зрадив, забрав мене, меншого братика. А мама і два старших брати-спеціалісти залишились.

Коли поверталися з Уралу і доїхали до Москви, на зупинці побачили глибочєнный яр, засипаний картоплею. Померзла вся та картопля на морозі, але все одно люди брали. Набрала і я торбинку.

У Бреусівці жили ми в невеличкій хатинці в дядька. Але через місяць знову почали за нас братися. Вигнали й звідти. Як хочете, так і живіть. Мама зі старшою сестрою поїхали на Донбас, а я з татом втекла в Козельщину, там був ВУКС*, де за роботу поливку давали й хліб: Тато не витримав — з голоду померли. В Козельщині його на кладовищі поховали. Ми з мамою спромоглися грішми на труну, а

Всеукраїнська кооперативна спілка.

поверх тата поклали ще дев'ять душ — без трун. Я скільки потім не ходила на козельщинське кладовище, де тато заховані, але так і не знайшла того місця. Хтось із начальства районного казав, що там поховано двісті чоловік. Не двісті — дві тисячі...

*Карнаух Настя Василівна,
1919 рік народження.*

ОДНООСІБНИКИ

Прийшли до нас «буксири», шукали, шукали по хаті, поки не знайшли у запічку вузлик квасолі. З півкілограма — не більше. А тоді вийшли надвір і в гній викинули ту квасоллю.

Батько їм:

— Що ж ви, негідники, робите? А

йому у відповідь:

— Іди в колгосп. Там кандьор варять — не подохнете...

Тато й мама радніші піти в колгосп, але вже сили не було працювати. Мама померла в січні, а батько охляв теж, з дня на день мав померти. Я пішов по селу старцювати — в кого бурячок випрошу, в кого квасолі пригорщу чи хліба шматок. Мені тоді було вже тринадцять років, а Марійці, сестрі моїй, — сім.

Наступного дня батько попросив:

— Завари мені, синок, перцю, бо щось я кашляю, кашляю, прокашлятися не можу.

Поки я варив-старався, а батько на печі й захолов.

Надворі був лише початок березня, земля мерзла, і закопали батька в гноєві, у другій половині хати, де конюшня була. Коли закопували батька, повезло кріпко: шкуру конячу в гноєві знайшли, яку батько, як живий був, від «буксирів» заховав. І оту шкуру я варив. Вона коли розварювалася, робилася як палець завтовшки. Ой, добра ж яка шкура була... Але й Марійку нашу невдовзі водянка скосила... Залишився я сам-самісінький. Теж, мабуть, помер би, та забрали в дитячий будинок, тому й досі живу.

*Зубко Іван Терентійович, 1919
рік народження.*

Мої батько-мати померли ще під час першої голодовки в 1921 — 1922 роках. А нас залишилось сім душ: п'ять дівчат і два хлопці. Протягом місяця чотирьох не стало. А в тридцять третьому році теж лиха зазнали. Стали зганяти в колгоспи, а я не пішов. То присилували, щоб я йшов у комісію у людей останній хліб відбирати.

— Не піду! — кажу.

— Підеш!

— Не піду.

Тоді мене заарештували і закинули в пустий сарай. Дали два роки тюрми. Просидів я в тюрмі, вважай, нізачо, а коли випустили, двоє моїх дітей Марійка і Іван вже з голоду померли. Що його робити? Треба записуватися в колгосп, бо й сам помру...

Мерли люди. Страх. Я сам двох поховав. Одну жінку з Драбинівки — ходила по селах і милостинню просила, поки й зовсім не ослабла. Я її підібрав коло церкви, вона ще дихала. Довіз у лікарню — мертва. А друга жінка забрела до нас аж із Курської області. Знаю лиш, що Глафірою її звати. У рові коло колгоспного двору залякла. Теж ховав. А одного чоловіка відніс на руках до бреусівської богадільні — там його відходили.

Нічого я страшнішого не зазнав у своєму восьмидесятип'ятилітньому житті, як голодовка...

*Павлюк Яків Іванович,
1904 рік народження.*

В И Н Н И К И

СОЛОВКИ, А НА ДОДАЧУ — ГОЛОДОВКА

Мати наша пряла, батько в кузні кував. Було нас дев'ятеро у батьків і сім десятин землі. Бідність. До школи ходили по черзі й небагато. На одну ногу черевик взуєш, на другу — чобіт драний, жупан старенький зодягнеш. Потім голодовка перша настала — в 1921 році. Тоді людей мерло мало, і я ще дуже маленькою була. А голодовки тридцять третього року до могили не забуду. Чоловік мій подався на заробітки в Дніпропетровськ, а почалася розкуркулка. В хату увійшли василівські «буксири» Ткаченко і Саєнко і серед зими вигнали на двір. Я ще пальто накинула на себе, то вони і пальто зняли.

Братів моїх як куркульських синів забрали спочатку в Кобеляки, а потім на Соловки відправили. І батька мого брали, але в матері був знайомий мільціонер, вона йому дала ловких два смушки — його повернули. Батька силували, щоб він у колгосп вступав, а він не хотів. Знову заарештували. Я теж у Кобеляках за колючим дротом була, але вдалося втекти, коли д'яний постовий заснув. Прибігла я в Брусівку до брата Івана, що жив у ситниківській хаті (таке тоді було, що батьків зрікалися, і він зрікся, щоб не чіпали) — не пускає Іван до себе, боїться. А де нагодився Грицько Чапала, в літах він уже був. узяв до себе жити, мусила заміж іти за нього. Коло Чапали клунька була, піду туди, а там малі й старі лежать пухлі, з голоду помирають.

Не тільки у нас горе було. В Авдєєвої Ганни як вийшло? Пішла вона на другий день різдв в церкву, поки там була, налетіли «буксири», злізли на хатку, розбили як є — вікна, двері, комини. В печі горщик був з борщем — викинули на долівку, і м'ясо пропало.

А ця історія теж не забувається. Недалеко від нас жив Іван Хомич. Конячка в нього була й п'ятеро дітей. У колгосп не захотів іти. Розкуркулили, розбили, рознесли весь його двір — він тоді викопав земляночку біля колгоспного двору. А вже почався голод Іван Хомич перший помер. Тут, на місцевому кладовищі, в ряднині й поховали. Гашка, дружина його, залишилася з п'ятьма дітьми в землянці. І коні Гашка дохлі збирала, і кишки. Потім повезла своїх дітей у Кременчук і там залишила. Мліція забрала дітей, а Тані, найстаршій дівчинці, було вже сім років. У неї мліція й випитала адресу. Двоє діток повернулося, а одне десь поділося... Гашка подалася по селах їсти просити, її у Винниках не було. Дітки знову в земляночці жили. Було вилізуть з підземелля на волю і черепочками граються або по селу ходять, щоб хоч що-небудь дали. Ходили-ходили, а потім не стало їх видно. Заглянули жінки в землянку — вони лежать на соломці, яку гніздові. Соломка мокра, а в діток — дизентерія. І забрали їх у колгоспну хату жити. Я пішла на наряд — бачу, ці дітки на соломці сидять. Спочатку їх забрала до себе Женька Дяченко, а потім вона не в змозі була утримувати — забрала Полька Дмитрізьська. Піддужчали вони у Польки, бо жили в дукові під піччю: від тепла рани зажили. А в мене чоловік став гуляти, дітей не було, тоді забрала я Гашчиних дітей. Холодно було. Мороз. Хлопчик босий, дівчина лантухом обкинена. У мене корівка тоді вже була; і так почали ми з тими дітками жити. Дівчинка в школу ходила, а потім, коли вже дівкою стала, десь у Кобе-

ляки втекла і по світу пошилась. А хлопчик слухняний був, Я його від смерті порятувала, коли він рахітом захворів. І ланку кидала, і до бабів возила, а таки одужав Василько. Так він у мене й виріс.

*Мороз Галина Олександрівна,
1910 рік народження.*

БУЛО ЛИХА...

Сім'я велика була, а діти — одне мале, інше — ще менше. Сидимо коло вікна, надвір виглядаємо. Згори від Карнаухів і Сердюків бреусівських їдуть підводи, навантажені крамом усіляким. Мама відганяють від вікон: «Діти, не дивіться на чуже горе. Сьогодні Сердюків розграбовують, а завтра і до нас доберуться...» За підводами жінки біжать, плачуть-голосять: «Ой, поверніть нам хоч що-небудь. У нас дітки. Ми голі й босі...» А ті, що на підводах, і вухом не ведуть: у них наказ — кого трохи заможнішого розкуркулювати... Заbrane майно в сараї пусті звозили і відкривали торгівлю. Де рушник який гарний чи сорочка, чи скриня, чи годинник, чи посудина якась — купуйте, люди. І нас не минула лиха година. Хтось доніс, що десь хліб закопаний є, і прийшли шукати. Все перепробували шпичаками залізними, а тоді в хату увійшли. Якраз різдво було. Мама напекли з останнього борошна пиріжків, у макотерті накрила, але їх знайшли і всі до єдиного підмели. У колисці Галя малюсінька лежала. Під подушкою в головках у неї мама сховали відерце проса насінневого, щоб укинути було що в землю навесні — і просо забрали. Злидні по цьому обсіли — страх. То мама понесуть хустку або подушку на базар, продадуть, півмакушини принесуть, розіб'ють на шматочки, і ото на день їсти. Тато опухли, ослабли, хоч і не старі були. Але якось уночі приїхала комісія, зчинила гвалт, і татка забрали. Де він зник, не чути було. Згодом прийшов якийсь чоловік і каже мамі: «Твій Петро охлялий під парканом помирає... його визнали не годним на Соловки». І що ж? Мама одному чоловікові віддала новий сіряк, чоботи, аби тільки звозив конякою у Козельщину. В полудень добралися туди. Тато лежать коло монастиря і майже не балакають. Мама давай його рятувати, в лікарню звернулася. А там був лікар, що раніше в бреусівській лікарні працював. Він змилювався, і поклали тата в Козельщині на лікування. Трішки вони піддужчали, і привезли їх додому. Голод на той час розлютів. Так і косив людей, так і косив. Нас скотомогильник підрятував: здохне яка коняка в колгоспі з голоду, тато примітять, коли її відвезуть, а вночі до ями підкрадуться, відрубать стегно з конячого трупа і додому несуть. Мама потім днів зо два те м'ясо у воді вимочували, щоб воно карболкою не тхнуло, а тоді вже варили і їли. Але й конина не порятувала: першою Марійка померла, потім Галя, Люба і Мишко... Слава богу, надворі вже на весну йшлося. Засіяли тато й мама жита ділянку, трава довкола наростала —

ми на споришеві й паслися... Бабку на толоці рвали та їли, какиш, свиріпу. А як зацвіла акація, ми від неї відірватися і могли. Почало жито колоски викидати, стали ми їх зривати потай, бо хоч і своє, а заборонялося це робити. Згодом товкли в ступі та хліб наполовину з жаливою пекли.

І вже ніхто не вмер.

*Винник Поліна Петрівна,
1923 рік народження.*

Записався батько в колгосп, і дали йому барахла, що «буксири» повідбирали в людей. Приніс додому, а мати сказала:

— За барахлом хтось сльози лле, а ти взяв...

Батько тоді те барахло напхав у клунок, повернув назад і виписався з колгоспу. І скільки його не просили, скільки не вмовляли, а він своєї: не піду в колгосп. І за нього взялися. Прийшли «буксири» в хату — шестеро дітей і дружина хвора. Все одно шукають-нишпорять. Вибрали картоплю з погребя до шниря. І хліб увесь. Пам'ятаю, Петро Лифар вигріб із закрама зерно, а на дні трохи залишив. Та побачив це Петро Могулівський:

— Що це ти куркулям залишаєш... — заліз у закрам і вигріб до зернини.

Згодом розжився батько на корову, двоє коней і п'ятеро овець. А тут голод. Годувати худобу нічим, самим їсти нічого. І зарізали спочатку корову, потім коней, потім овець. Батько ще ходив на скотомогильник — звідти підхарчовувалися. Було ружжо — то ще й горобців стріляли.

У багатьох люди мерли, що й досі все перед очима. У Андрія Юхимовича Міщенка син помер. Гарний хлопчик був, чорнявий, високий. Опух і помер. Бачила, як помирав Петро Васильович Міщенко, сусід, його дружина, Уляна, двоє їх дітей — Марійка та Ванько. Вижили тільки Давид і Лукина. Ходили вони по спорожнілих дворищах, де що можна було знайти, знаходили. А потім до скотомогильника внадилися — днювали там і ночували. У Трохима Винника померли з голоду дружина і дитина. І в Довганів, і в діда Савки одне за одним повмирали діти. Сім'я у них великі, то й числа не пам'ятаю, скільки на той світ пішло...

*Сліпко Одарка Йосипівна,
1916 рік народження.*

НАЙДУЖЧЕ ПОСТРАЖДАЛИ СЛІПКИ

Голодовка застала наше сімейство в повному складі: одинадцять душ було — двоє батьків і дев'ятеро дітей. Почали ми пухнути — то не чекати ж голодної смерті, і почали втікати з рідного села. Старшин брат Олександр у Харків утік, сестра Настя на Кубань подалася, Дуня і Фрося — у Харків. Бабуся Катерина в Дзюбанах зимувала. Іван і Наталка так охляли, що куди там їм іти: вдома померли... Бачимо, й батько наш помирає. Ми з мамою і братом Володею коло нього залишилися: може, думали, порятуємо... Коли і він помирає. Господи, що нам робити. Ноги в мене пухлі. Ледве з ліжка піднімаюся. Добре, що брат споришем раннім та квасцем виходив. У зелені вітамінів багато — вони й подіяли. А селом було йдеш — там людина присіла або лежить пухла там... Сидить, сидить, поки й не засне навіки... У Олексія Андрійовича Сліпка не стало батька, матері, двох синів, трьох дочок і невістки. Лише Санька, донька єдина, вижила. Ледве-ледве її в колгоспному патронаті відходили. У Петра Івановича Сліпка чотири душі вмерло. Троє в патронат потрапило — Гриша, Надя й бленка, — порятувались. У Михайла Васильовича Сліпка чотири хлопці померли. А у Григорія Андрійовича Сліпка вся сім'я з п'ятнадцяти душ вимерла...

Я лише про Сліпків згадала, а скільки горя в інших сім'ях було!

*Лифар Галина Іванівна,
1921 рік народження.*

ПРО ЩО ПОВІДАЛИ СЕСТРИ...

Було таке, що не приведи, господи. Прийшли з комісії й наклали ешпорт — таке, як налог. Щоб протягом двадцяти чотирьох годин батько заплатив 450 карбованців. А потім приїжджають одяг конфісковувати. Я поскладала той одяг у лантух і зі злості хотіла все спалити. Аж приходять Степан Іванович Лифар. Він найстарший був. «Одягу не брати...», — наказав. Це добре, але ж ешпорт треба чимось платити. Найняла я у Петра Семеновича Винника лоша піврідчє, запрягла в повозку, наклала ряден. Лантух сала взяла, олії і поїхала на Солоницю, щоб там на ярмарку грошей

уторгувати. І чоловіка побачити: він там на курсах конюхів був.

Біля Гноївки впало те лоша й не хоче далі йти. Таки до півночі добралася, знайшла хату, де кагалом жив мій чоловік. Стукаю у вікно, а мені не відчиняють: не вірили, щоб серед глупої ночі в таку далеку дорогу приїхала.

— Що трапилось? — спитав згодом чоловік.

— Отаке й отаке. Коли 450 карбованців протягом доби заплатимо, нас виженуть з хутора...

А куди нам, шістьом дітям і батькові, було подітися? Спродала я на базарі зерно за безцінь. І рядна, і сало, і олію — все продала. Дядько Іван додав сто карбованців, і виплатили ми той ешпорт. Та ось прийшов «буксир» Дмитро Олексійович Козяков:

— Ми забираємо у тебе, Тетяно, шеретовку — це той пристрій, що олію ним бити.

Забрали ту шеретовку. А потім шеретували й били олію у Митрофанів. Я пішла шеретувати — вони зі мною й балакати не захотіли. Отаке...

Почався голод. У нас корову хотіли забрати. Але корова — єдине наше спасіння: не віддаємо. На ніч ми дідуся разом з коровою замикали, і він з коровою ночував. Вночі злодії лізли у двері, а дідусь кричав: «Рятуйте!». А ми вже наповоготові: з хати всі вибігали з вилами, і злодії втікали.

Якось прийшов Парасочин Іван. Кажє, я вам засію усадьбу. Що він би насіяв, коли в нього ні тола, ні двора: вивідував. де що лежить, щоб потім украсти. То туди в загін пройдеться, то туди — роздивлявся, як ту корову взяти. Не впіймався Іван у нас, та впіймався у Дуньки Винник. Покійні Володька Радзівілов та Микола Телятник вислідили його — большаком, степом: роса була, в житі слід лишився. І натрапили вони на кишки коров'ячі — на бузкові висіав. На ранок Іван прийшов до мене, просить: давайте я вам колодязь вичищу. Це щоб не підозрювали люди, що він корову в Дуньки вкрав. Я сказала, щоб прийшов іншим разом. А серед дня вже Івана впіймали і вели селом. Прив'язали до шиї коров'ячу голову, скликали людей і били. Потім укинули в колгоспну клуню. Він ще днів два пожив і помер...

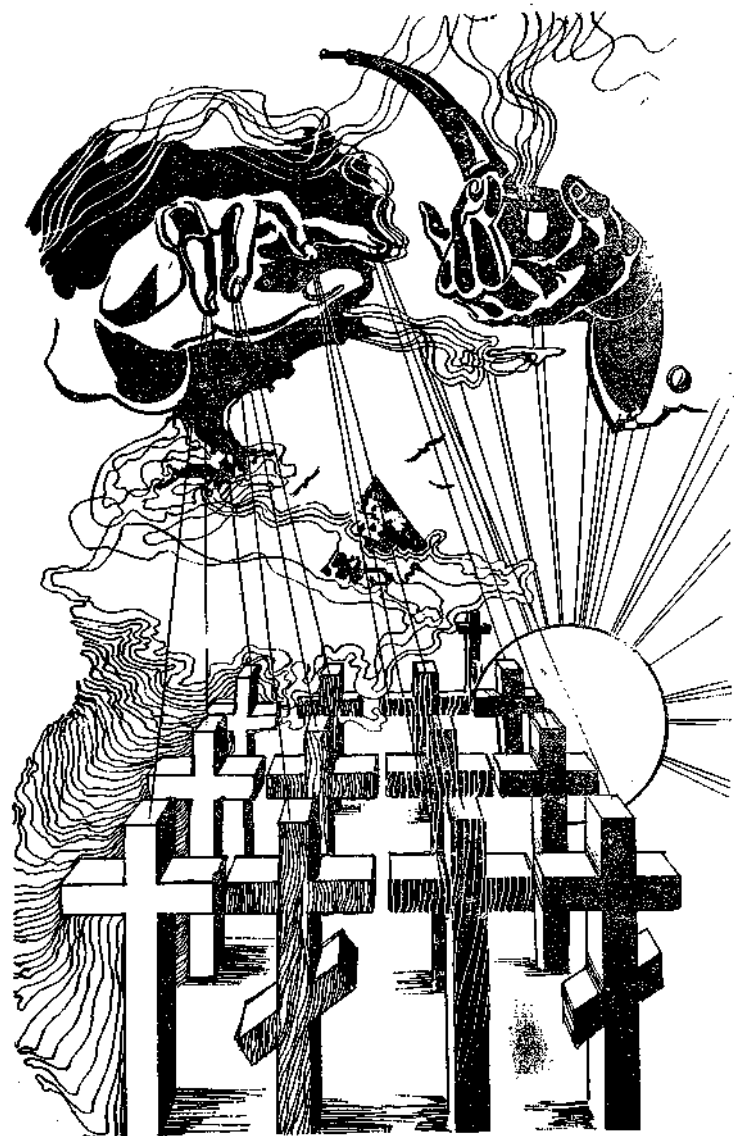
*Миценко Тетяна Леонтіївна,
1910 рік народження.*

Батьки мої померли, а я жила у двоюрідного брата й невістки. Побіжу я хлібця просити, але нема ніде. Тоді рву травичку і їм. А то зайшла до Лашків — лежить на долівці його дружина, ось-ось помре. І під вечір померла. Але ховати нікому. Лише днів через три, коли ще двоє діток померло, взяли її разом з дітками в повозку й повезли. Потім повернулися й ще трьох дітей за другою ходкою взяли і лише після цього закопували. У квітні померли двоюрідні брати Роман і Сергій.

Останнім часом у пам'яті мерехтить дівчатко, що хліба селом просило. Сіло воно під парканчиком, просиділо всю ніч, а на ранок і задубіло...

*Мищенко Ганна Леонтіївна,
1915 рік народження.*

«ПРАВДУ НЕ МОЖНА БУЛО КАЗАТИ...»

Батько мій ковалем був на всю округу. З самих Озер на ремонт привозили різне приладдя. А ще хто в село приїжджав здалека, сільрада до нас ночувати посилала. І ось приїхав агроном: батько всю ніч у нього випитував, як його коло землі та садка краще господарювати. У давнину не було садків, як зараз, лиш вишнячок чи дичка росли коло хати: землю економили під ячмінь та жито. І обробив наступного року землю батько так, що на сільськогосподарській виставці в Козельщині в 1926 році одержав премію: ручну кукурудзяну обдирачку для качанів. З четвертини землі він намолотив 60 пудів проса.

Але ось почалася колективізація. Я розумію, коли розкуркулювали тих, що мали по 50—60 десятин землі, алена-вищо було чіпати таких, як мій батько...

Уночі чуємо — стукають:

— Відчиніть!

— Хто такий?

— Свої... Хочемо дещо переписати. Відчинили— комнезамівці на порозі. Одразу по хаті заходилися нищпорити, переписувати майно, що в скрині,— рушники, одяг. Навіть подушку, що під батьком хворим була, на олівець узяли. Згодом вийшли з ліхтарями — «летючими мишами» — в сарай, описали худобу та реманент і дали батькові підписати акти, щоб він, боронь боже, ніде нічого не продав. У той час наше село належало до Кременчуцького району. Отож поїхали мама в Кременчук шукати правди і справедливості. Дарма...

Минув місяць. Другий. До весни йшлося. Батько випишував «Правду». І ось одержуємо ми номер зі статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». У статті писалось, що середняків поспішили розкуркулювати, що були перегини і що треба їм усе повернути. Але що повертати, коли майно майже все порозтягували...

Пережили ми літо спокійно, а восени, на Жовтневі свята, повертаємося з братом зі школи додому—двері й вікна в хаті розчинені, ніде нікого... Аж озивається сусідка: — Вас тепер, дітки, вигнали до Федора Лукича. А в того Федора Лукича і без нас одинадцять душ було, та нас шестеро додалось в одну хату. Хворому татові вступили піл — це між лежанкою і стіною стояли два ослони, а на них були дошки.

Під весну, а я була тоді в сьомому класі, оголошується висилка куркулів на Урал. І нам загадали... Та на пречисту

батько померли, й сільрадівське начальство над нами змилювалося. А жити вже не було за що. Зібрали мама останнє своє манаття й поїхали аж у Москву гроші торгувати. І таки вторгували й купили крупи та борошна. Але скільки тієї покупки було, коли її вона з Ганнівки від поїзда на собі пішки донесла. Увечері зготували галушок, наїлися, а ранком прийшли уповноважені з сільради і все забрали.

Назрівав голод.

Мама віддали мене в Кременчук до подруги, з якою колись навчалися разом у гімназії. Там я працювала на швейній фабриці і так від голоду порятувалася.

Нас звідти часто брали на село помагати полоти. Пам'ятаю, в Дмитрівці, що під Кременчуком, ішли ми із станції в колгосп, і я зустріла хлопців з Бреусівки. Вони коні гнали ка м'ясокомбінат.

— А ти, Глашо, знаєш новину? — спитали.

— Яку?

— Помер твій брат Шурка...

Я на полі згодом скільки полола, стільки й проплакала. Питає мене бригадирша (вона інструктором називалась)

— Чого плачеш?

— Голова болить, — кажу. — Правду не можна було казати, що з голоду брат помер. А коли б ще довідались, що мій тато розкуркулений був, з фабрики наступного дня вигнали б...

Невдовзі померли й мама. Я довго не вірила, що її нема на світі, сподівалась десь зустріти. Якось у Кременчуці побачила жінку в такій хустці, як у моєї мами, підбігла до, неї, подивилась, чи немає на ній мітки — не було...

Померли й дві сестри — Ніна й Оленка. І до колосків не дожили.

*Шевченко Глафіра Сидорівна,
1916 рік народження.*

КРАСНОСІЛЛЯ.

РОБИЛИ ВСЕ СВОЇ...

У Василівці (назва, що була за Красносіллям у ті часи) голодовка забрала сто двадцять душ. З війни не повернулося сімдесят. У Шуліки Івана Максимовича, Різниченка Петра Прохоровича, Новохатька Якова, Кучера Микити, у Чорних — усі сім'ї вимерли до єдиного чоловіка.

Голодовка, я думаю, почалася неспроста, адже розкуркулювали зовсім бідних, що майже нічого не мали. Наприклад, Скрипник Микита... У нього була лише четвертина землі. Серед зими прийшли «буксири», розкрили хату і його разом з дружиною, малими дітьми вигнали на вулицю. Від Микити «буксири» подалися до Павла Ткаченка. Те ж саме зробили. Не вкладається це мені у свідомість. І робили все свої... Злоба якась була на тих, що не йшли в колгосп.

Дійшла черга й до нас. Прийшов увечері в хату міліціонер, попросився переночувати, а на ранок наганом на мене настрожив: повів у Козельщину. Накрили мене там у холодній сіряком і таке, як живосилом ледве не задавлять, щоб я признавався, де багатство заховане. Чи що вони хотіли... Сидю я в холодній тиждень — ніхто нічого. Другий тиждень — наче й забули про мене. А потім викликали — годі сидіти. З іншої камери вивели голову колгоспу, голову сільради, комірника й погнали. Як гнали? Спереду бричка і кулемет, по боках — озброєні міліціонери. Одна сторона гуляща. На сто метрів не підпускають нікого. Пригнали в Бреусівку і кажуть, що через годину буде над нами суд. Ждемо, ждемо — нема суду. Лише наступного дня відбувся. Судили, судили мене, а потім таки відпустили, бо ж не винен я... А голову колгоспу Іванка Ларивона, голову сільради Грицька Соломку та комірника Пилипа Різниченка на десять років волі позбавили. Якусь недостачу хліба знайшли, а за це тоді строго було.

Додому я повернувся — там забрано все. І спати навіть ні на чому. Але духом не впав. Пішов спочатку на заробітки у Ганнівку, потім — у Федорівку, Пригарівку. Повертаюся до свого рідного села: отой умер, отой, отой... Кучер Семен Васильович здоровий був дядько, а потім опух, спориш їв і так на траві й заляк. Його брат Гаврило Микитович конохом працював, теж помер. У Чорнобривців померли дід Іван Іванович, син, невістка, двійко дітей. Страшне діло...

Батько жив у дочки Валі. Вона вчителювала. А то вирішив він провідати Василівку. Валя надавала гостинців, а по

ч А 36

дорозі на нього напали якісь злодії, і не чути про батька по сен день... І мати невдовзі з туги за батьком померла.

У 1947 році голодовка наше село теж тяжко зачепила. Помер від недоїдання мій брат Демид, помер Чорний Дмитро, помер Мусійченко Іван.

*Ситник Володимир Петрович,
1907 рік народження.*

Мати моя з батьком розлучилася, і жили ми у вітчима. У нього було десять десятин землі. Вітчим немолодий, здоров'я вже було в нього не те. А земля була отуди під гору, де Пригарівка. А тут стали зганяти в колективне господарство. Мати було агітує: та пішли, пішли в колгосп. А він перечить:

— Не хочу я, щоб і мої воли отак схудли, як колгоспні... У гарби бідну худобу позапрягали, «Чорноморця» день крізь день співають, а робота стоїть...

Перед різдвяними святами прийшла комісія. Майно, яке годяще, в колгосп забрали, хлібця трохи було — забрали. Горщики, що з квітами на вікнах стояли, розбили серед двору. А секретар сільради Саєнко Михайло змусив мене навіть роздягтися: гроші шукав...

Вигнали — і ми хто куди. Я — до тітки. Сестра Люба корови найнялася пасти. Дід Федір поїхав у Дніпропетровськ на заробітки, а мати вже пухла лежали. Згодом мене рідний батько забрав: нікуди, дочко, не ходи, сказав, ні в кого не проси. Що у нас, те й тобі їсти. Косили спориш, рвали акацію, відтушували й пекли млинці.

Ми, дякувати богу, не вмерли, а в селі мерців підвода не встигала збирати й закопувати. Діток-сиріт дуже порятував патронат, який на селі з весни відкрили.

Ще, пригадую, одну жінку поклали в гарбу, де мертві лежали, а вона по дорозі на кладовище ожила, з гарби зіскочила і, скільки бігла-утікала, кричала не своїм голосом...

*Дорошенко Ганна Андріївна,
1914 рік народження.*

Батько мій і старший брат були одноосібниками. В кінці 1932 року помер брат, лишилася його дружина і двоє дітей. І ото ми жили разом в одній хаті до різдвяних свят. А вже передчували, що нас мають виганяти, і дещо прихо-

вали з одягу в людей. Одного разу пішла я до своєї подруги Швець Варі на вигін гуляти. Коли їде назустріч двоюрідний брат Беззубець Антон, каже:

—Ти Марійко тут гуляєш, а глянь, що з вашою хатою роблять

Підбігла я до двору — дах розкритий на хаті, активісти скрізь хліб шукають. Я в хату вбігла, а за мною слідом активістки Дяченко Наталка і Соломка Марена. Скриню відкривають: а де ж, кажуть, платки поділися?.. Поруч висіла торбинка соняшникового насіння. Наталка за те насіння й сховала. Собі забрала. Дарма, що була мою двоюрідною сестрою.

Вигнали нас з хати:

— Ідіть, куди хочете. Нас не інтересує, де ви будете жити...

Ходила я з тиждень по хатах. Батько не витерпів наруг — помер. Це було в травні. А скільки по селу померло — незчислимо... Померли мого батька брат Федір Вакулович, помер родич Ткаченко Іван Миколайович. Померли Швець Яків, Данило й Петро Різниченки — батько й син. Померла моя тітка Шуліка Віра і її двоє дітей. У сім'ї Шулік смерть забрала чоловіка, дружину, двоє дітей, у Кучерів — троє дітей і батьків двоє. Швеці, що жили неподалік, померли — чоловік і його дружина...

Я інколи чую по радіо: Сталін усе зробив, щоб голод нагрянув. У тридцять третьому році так і було, а в сорок сьомому — це в селі всі знають — видали поміч хлібом по двісті грамів на трудовень, але наше начальство захарлало цей хліб. Тому тоді люди стільки мучились-мерли...

*Ткаченко Марія Павлівна,
1915 рік народження.*

НОВОСЕЛІВКА

УНІКАЛЬНЕ СЕЛЮ

Згадую про ті часи й починаю плакати: як ми тоді бідно жили. В хаті не було нічого — вода та сіль. Тато померли, мама на роботі, а я була найстаршою. Про які там уроки думка — сім'ю рятувала. Посеред хати ступа, і ото тією ступою товкли качани кукурудзяні на борошно. Ні картоплини, ні бурячка. А навесні хтось дав мамі невеличку чере-

п'яну мисочку картоплі на насіння, ми таки не з'їли ту картоплю, посадили — і два лантухи вродило.

Найдужче боялися, щоб корова не загинула. Коло хати сарай стояв, то ми дах солом'яний розкривали потроху і підгодовували скотину впереміш із зелененькою травичкою, то прокльовувалася на толоці. А в травні буряки пололи. Такі, як палець, завбільшки. Наріжемо тих бурячків, у молоко вкинемо — і вже їжа.

У нашому селі, мабуть, як ніде на Полтавщині, а то й на Україні, люди вижили: був млин. Як не є, а якісь висівки-перемелки діставались людям. Один лише Титенко Петро Іванович переїв зопалу колосків житняних і помер.

Я думала, що в тридцять третьому році так народ перестраждав від недоїдання, що більше ніколи такого не знаю. Але у війну не менше голодували. Я працювала на тракторі й евакуювала техніку в Бухару. Ціни там страшні були. Хлібина на базарі коштувала 120 карбованців. А нам видавали по 500 грамів хліба впереміш із половиною. Візьмеш той хліб у рот — він не лізе... Або підемо на базар, де узбеки продають лободу. Я здивувалася: невже лободою та ще й торгують. Вони лободу їдять, як ми, скажімо, квасець. Варять пельмені і їдять з кисляком. Коли по війні в сорок сьомому році почався знову голод, то ми на лободі тільки й жили вдома.

*Покидько Параска Іванівна,
1918 рік народження.*

ОЛЕКСАНДРІВКА.

КИСІЛЬ: «АБО КОЛГОСП — АБО МОГИЛА...»

У 1929 році передвесняної пори почалася колективізація. У куркуля Колісника забрали землі сорок десятин, два сараї. В тих сараях розмістили контору й коней. Годин з чотирьох-п'яти ранку починалися збори в якійсь реквізованій хаті, і голова колгоспу Кисіль прямо казав: «Або колгосп — або могила...» Все одно в колгосп люди записувалися мало, а ті, що записалися, через місяць-другий крали власних коней з ферми. Піймається — одразу тюрма. Ларивон Гузченко попався, то два роки відсидів.

Василенко Микита був бідняк з бідняків. Прийшли до нього у двір, вигорнули половину й почали шукати хліб — знайшли мішок кукурудзи в качанах. Кисіль на нього кричить: «Ти, куркуляка! Ти погноїв хліб!...» Діти плачуть, дружина голосить. А його за руки вхопили й ведуть з двору. Він не пручався, а тільки попросив, щоб відпустили востаннє богу помолитися в хаті. Та ні — повели його в сільраду, зачинили в холодну: хай там богу .молиться й долю свою обмірковує, як від колгоспу ухилиється...

Згодом Кисіль до вдови Ганни Чепури пішов. Питається її з порогу:

- В тебе хліб є? Признавайся...
- Нема.
- Брешеш... У мене заявленіє на тебе. Поліз на піч, а там у торбинці жито. — А це що?
- Щоб посіяти було чим...

Кисіль лайкою запалився, в христа-душу-мать. Вхопив торбу, а Ганна не дає. Кисіль тоді Ганну штурхонував на долівку так, що вона юшкою вмилася. А з Оришкою Ткаченко як він повівся... Нарвала вона колосків, насушила на сковорідці, хотіла щось із зерен спекти. Аж ускакує у двір Кисіль:

— Я покажу, як переводити госуларственний хліб! — хрясь Оришку кудакон по голові. Вона впала додолу непритомною, а Кисіль усе її гамселів...

Знайшлися люди, що згодом відправили Оришку в лікарню. Від побойв нога загноїлася, і її відрізали. Так Оришка лишилася на все життя інвалідом. Як вона не мучилася згодом з однією ногою, а все одно ніби долі завдячувала, що в голодовку в лікарню потрапила. Тому й не вмерла голодною смертю.

А то послала мати п'ятирічного Льоника Ганжу на поле

батькові качан з капустини принести. Дитині так вже їсти хочеться, а терпить, несе передачу.

— Таточку! — підбіг щасливо до сівалки. — Ось мама передала качанчик! Їжте...

Батько відломив півкачана собі й пів Льонику. А той відмовляється:

— Мама сказала, що ви слабі і коли в полі станете робити негодящі, ми всі помremo.

В цей час підбігає Кисіль. Хтозна коли й звідки він нагрянув. Лається: через отаких злиднів, що простоюють, і врожаю нема. І носакми батька. Льоник утік і в траві за пагорбком заліг. У цей момент до Кисіля підійшла його дружина з «тормозком». Виклала з макітри вареники у сметані. Кисіль їх довго на траві в холодку під лісосмугою наминав...

Кисіль поведився так, ніби не мати його народила, а вовчиця.

До різдва ще люди трималися. Хіба хтось там ходив підпухлий, а вже після різдва і ближче до літа страхіття коїлося. Був у нас чоловік ще при здоров'ї, Левко Кривогуз. Його й назначили копати ями та звозити усіх померлих на кладовище. Ото він звезе чоловік п'ятнадцять-двадцять в одну яму, а тоді закидає. В Олександрівці було 104 двори. Померло щонайменше в одному дворі одне-двоє, а то ж сім'ями голод косив. У нашому селі вимерло двісті душ. У Бутка Олексія померли семеро хлопців, двоє дівчат, батько й мати. Недалеко від нас жили Бондаренки. Дружина все ляяла чоловіка, що всі нещастя через нього... Ось і чоловік помирає, але через кілька днів і вона померла. Вимерла сім'я Ткачєнків — п'ять душ. Сім'я Безимів під корінь вимерла. У Чепурів померли син Петро, дід Олексій, баба Галька і дружина Палажка.

У нашій сім'ї не стало матері, молодшої сестри Галі. Коли людина голодом зморена, вона до всього байдужа. Нудить світом, якась напівсонна. Тільки й думає, що з'їсти. Повірте мені: мати мертва лежить, мене на роботу женуть, а я не відчуваю жалю. Нічого було не миле... Невдовзі на хуторі Байка не стало хлопчика. Питаються люди батьків: де ж це він?

— Деся пішов...

Через деякий час не стало й дівчинки. Люди почали шукати дітей. Полізли до батьків на горище — там висіло м'ясо людське на бантинах. Мати не годилася вже нікуди і в той же день на лежанці сконала, а батька і до міліції в Козельщину не догнали: по дорозі помер.

Найбільше косило людей у червні, коли вже у житові вибивалися колоски.

*Канівець Володимир Васильович,
1912 рік народження.*

ХМАРИНЕ.

ПО ВІСІМНАДЦЯТЬ ДУШ...

У нас був уповноважений з Козельщини, я спрягся з ним коровою, і заходились звозити мерлих людей. Сам пухлий, годсь, але треба — возю. По вісімнадцять душ у яму клав. Душ п'ятдесят, як не більше, у Хмарино голодною смертю загинуло... Підїжджаю я до двору Сергія Танцюри, а — він помер, дружина його мертва лежить посеред хати, забираю їх на ход і везу на кладовище. По дорозі ще забрав Петра Савича Стовбу, Івана Шмалька, Наталку малько, Петра Шмалька та їх матір. Дістав тіла з погребя Свяченого Павла Опанасовича та його дружини, А син серед двору лежав захололий. Повіз усіх на кладовище. Ой, мерли люди... У Демченків помер Михайло — господар, його дружина. Але раз вони дитину свою зїли, туди їм і дорога. Пимін і Пимониха Капітоненки теж обоє померли. Не стало й мого батька, лишив він шестеро хлопців і одну дочку. Я тоді залишився в сім'ї за батька і всіх до ума доводив. Щоб у школу ходили. Але війна грянула — трьох братів моїх як і не було на світі...

*Свячений Михайло Григорович,
1911 рік народження.*

ЧЕЧУЖИНЕ.

ВІД РІЗДВА ДО ЖНИВ

У 1921 році ми ще нічого жили. Чому? Озима була пропала, то батько навесні встиг землю ячменем засіяти. А тридцять третій і згадувати страшно. В Олександрівці коло Клубу були буряки, то прямо на полі людей пухлих лежало як солдатів після бою. Я був трішки дужченький, то не стільки буряки полов, скільки обезсилених виносив на край поля на гарбу. І кого в лікарню відвозив, а кого — на кладовище. Чечужине постраждало, мабуть, найдужче. Колись підраховали: майже половина людей вимерла... По сусідству помер Татарко Яків і його п'ятеро дітей. Поруч був двір Голуба Данила —та не стало хазяїна й двох дітей. У Терещенка:Івана. Івановича дружина померла і п'ятеро дітей. А старшенькі, що подалися в Козельщину на підробітки, вижили. Терещенків тут. цілий куц хат було, і сім'ї в них вели-

кі — по восьмеро, по дев'ятеро,— залишилось по одному, двос...

Війна за п'ять років стільки людей не викосила, як голодовка за півроку— від різдва і до жнив!

*Кривогуз Іван Михайлович,
1902 рік народження.*

ПРО СЕБЕ І МОГО ЧОЛОВІКА

Батько наш Могила Махтей Денисович був бригадиром рільничої. Вдень на степу трудився, а вночі ями копав для мерців з Іваном Шендриком. За це пайку хліба додатково давали. Викопують вони яму і йдуть на роботу, а ми з мамою мертвяків загібаємо. А підвозили трупи Черненко Павло і Блощинський Петро. Старенькі вже вони були люди, от їм і доручили. Було привезуть, а дядько Павло й гукає до мами:

— Іди вже, загортай!

Ось померла Марійка Стражниківська. Зовсім ще дівчинка, її старший брат Андрій підвіз візком у ряднинці поганенькій, самі лиш ноги накривши. Мама й каже нам:

—Ходімте, дитині допоможемо, бо там горб і хлопчик не вивезе ношу на гору.

Взяли мама з Андрієм ту Марійку за ноги і вкинули в яму... Ніхто не плакав. І в хлопчика сліз не було, бо пухлий був і знесилений.

Повертаємося додому, а я плачу, бо шкода Марійку. На дорозі Федір Педай мертвий лежав, і його на кладовище відвезли. Згодом поїхали по Семениху, начебто вона вчора помирала. Приїхали — вона чай п'є. Дістала десь бурячка, дістала юшечки й п'є. Недовго Семениху чай протримав: наступного дня і її привезли до ями.

Кого останнього кладали в яму, не знаю, тільки пам'ятаю, що коли горбик нагрїбали, мама сказали, що сімнадцять душ у ямі лежало...

А тепер я розповім про свого чоловіка Панасенка Василя Даниловича. Він тепер про голодовку кожен вечір згадує. В молодості не так, а тепер, коли діти розійшлися, все й згадує. Жаль дуже матір, як вона помирала в ліжкові... Рядном застелила подушки й лягла помирати. Дітей посадила долі, на ряднині, їх було тоді троє — Василько дванадцятирічний і меншенькі сестрички. Мама й каже:

—Дитинко, Васильку, як мені тяжко. Хоч би ж я не

вмирала і дожила, коли тобі буде п'ятнадцять років. Якби я знала, що ти, дитино, хоч що-небудь зможеш робити...

Померла мама, і відвезли її в яму. Лишився Василько сам з сестричками, водив він їх у дитячі яслі. А до сиріт яка увага... Одна прямо там і померла. Василько її звідти візком у яму відвіз — Любу. А другу, Маню, взяв за руку й повів додому в хату-самотину. Напик млинців з попелу та споришу, перехрестив на печі містечко — і заснули. А на ранок Василько прокинувся — а Манина ручка холодна. Так і задубіла, шию обнявши.

До обіду Василько витягав Маню з хати, а потім побіг до курника, де була бригада, казати, щоб допомогли викопати ямку і покласти туди сестру. Ніхто йому не взявся ямку копати, бо люди вже як сонні були — ослаблі.

Повернувся Василько додому, знайшов ряденце біленьке й загорнув туди тіло мертве. Взяв лопатку копати яму, з сили немає — не вкопає. То він, де мама сипала попіл і було м'яко, вигорнув рівчак і там заховав.

Поплакав трохи та й думає: йому тепер черга помирати. Витяг ночви з сіней надвір, поставив під хатою. А сонце нагрїва ночви, і так тепло-тепло зробилося. В теплому не страшно й помирати. Коли чує, йдуть через двір люди з бригади. Підходить якийсь чоловік ближче, озивається до дружини своєї: знаєш що, жінко, давай заберемо Василька. Він глядітиме нашу дитину.

І забрали. Яровий Федір Тихонович забрав.

Все життя Василько тепер згадує свою сестричку. Повернувся з армії і одразу пішов до тієї хати, де жили колись, і почав копати, щоб знайти мертве тіло і переховати. Де не копав, де не ворушив — не знайшов.

І в сорок сьомому році голод був, але вже людей мерло менше. У нашому селі не стало тільки Павла Гнатовича Кишки. У нього велика сім'я була, а їсти що — сам жом. На корівнику брав. Тому й помер. А Василь мій їздив на Західну Україну хліб міняти. І не було його двадцять вісім днів. А селом прокотилася чутка, що бандерівці багатьох повбивали. Боже мій, я не сплю, переживаю. Бо ж на додачу мій Василь ще й комуніст. На війні, коли форсували Одер і Віслу, його в комуністи записали. Повернувся-таки Василь, але нічого не виміняв і опух, що ледве по світу валав. То голова колгоспу, спасибі, записав його у списки тих, що без годувальників після війни залишилися. Давали пайок, і Василь піддужчав.

*Панасенко Марія Махтеївна,
1924 рік народження.*

ПОГРІБ ПІД ЛІЖКОМ

До весни якось та велося. В того корівчина була — молоко жили, в того качани кукурудзяні — товкли та їли. А на весні вже пішов справжній мор людський. На моїх очах за одну ніч померло шість чоловік. Це була сім'я Димнича Віктора, мого батька хрещеного. Зайшов я, хлоп'я десятирічне, до них у хату — покотом усі лежать мертві на долівці. А ховати нікому. Хміль Грицько і я відтягли їх на ряднині і закопали.

Через дорогу, в очеретах, жила моя тітка, і одна хата там була — Лавріна Димнича. А в нього була жінка Галина. Якраз я йшов біля її хати, і вона мене схопила. Я не дуже худий був і величенький, бо людські корови пас і їсти давали люди. Схопила вона мене у дворі, затигла в кущі, потім у хату й укинула в погріб, що під ліжком був. Я став кричати, а ми жили по сусідству, і батько мій почув, що я криком кричав. Витяг мене батько з погребя, сусідки Галини не чіпав. По селу ходила чутка, що діти десь зникали. На неї вже падала підозра. І ось Галину прийшли забирати. Шукали, шукали в хаті — не могли знайти. А вона сховалася в комині. Тоді один з тих, що шукав, каже: «Не вилізеш, Галино, будемо стріляти...». Вилізла.

Згодом у її погребі знайшли ще кістки людські... А то приїхав уповноважений з Козельщини верхи на коні. Він десь пішов по ділах, а Ганна Хміль (вона жива й досі) затигла коняку в хату, потім у хатину, вилізла на лежанку й заходилася тварину вбивати. Біла, поки кобильчина кров'ю геть не стекла. Уповноважений кинувся до коняки — нема. Де вона може бути?.. А Ганну, мабуть, хтось бачив, як вона крала, бо до неї одразу прийшли. Добре, що розумний уповноважений попався: Ганну навіть не судили... Але забиту коняку забрали.

Жив у нашому селі такий чоловік — Телятник Гнат Павлович. У нього не вистачало хліба не тільки під голод, і бідність така була, що моторош пробирав. І раз він при такій бідності жив, то хто не приїздив з району, брав у помічники «куркулів» розкуркулювати. І він шукав лишки. Поліз він у одних людей, не пам'ятаю вже у кого, в погріб. Там було масло, мед, варення. Гнат Павлович набрав у пазуху масла, укинув півщільника меду. У погребі лавиз—нічого: там холодно, а коли на повітря виліз та сонечко пригріло — почало з Гната Павловича те масло і мед по ногах текти. «Що ж ти, Гнате Павловичу, ото зробив...— соромили його люди.— Як тобі не соромно. Ти ж уповноважений...» А він

каже: «І ви б узяли, у мене он яка сім'я, якось же треба про-
годувати».

А то ще розкажу, як дід Кузьма свого онука заколов, діда Кузьми ніякої рідні не зосталося, а дядько він був заможний. І зайшов до нього онук Грицько Телятник, щоб йому щось перепало від діда — чи молока трішки, чи сироватки. Голодний був Грицько. Діда десь не було, й поліз він погріб, де були стоянці. Узяв він стоянець і заходився пити. А тим часом наткнувся дід: вхопив вила і там свого внука й заколов...

І ось тепер, - пізніми осінніми вечорами, коли я вільний від роботи, часто розпитують діти та онуки, як жили раніше. Що пережили? Я й розповідаю... Яке село було велике... Скільки людей славних, працездатних! Тільки б робити, та голод покосив. Недалечко жила сім'я Телятника Грицька Павловича. Тут померло два чоловіка. У Гната Павлови—три чоловіка. А який тільки роботящий був Грицько Павлович! Він і борону, і шарпатку було зробити. А ще на гармошці добре грав. У Телятника Йосипа Петровича помер син. Хміль Вустим Федорович... У нього була велика, працююча сім'я з восьми душ — двоє дітей померло, Явдоха і Василина. Я до них заходив — лежали на печі, як колоди, ніг сукровиця текла і мертвецьким у хаті пахло. Жах і зараз пронизує. Хміль Онисько Іванович... Йому було десь під шістдесят. Брилі плів людям з тиці. Майже все село забезпечував цими брилями. Увійшов я до нього в хату, а він поглядом показує води принести. Взяв я його голову на руки, щоб він пив, а він на руках і помер. Не віриться часом, що таке було з нами —людьми...

*Хміль Семен Данилович,
1923 рік народження.*